

Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i: täiendusi 1941. aasta järel-ümberrasumise uurimisse

Olev Liivik, Triin Tark

Teise maailmasõja algusaastail 1939–1941 asustati Eestist, Lätist, Leedust, NSV Liidu poolt vallutatud Poola territooriumilt, Rumeeniast ja Itaaliast Saksamaale ümber üle poole miljoni sakslase.¹ Suurem osa neist elas piirkondades, mis kuulusid 23. augustil 1939 ja Poola purustamise järel NSV Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud salakokkulepete järgi NSV Liidu huvifääri. Erinevalt teistest nimetatud piirkondadest korraldati Eestist ja Lätist selle aja jooksul koguni kaks ümberrasumist. Neist esimene, mis käivitati Eestis 1939. aasta oktoobris ja lõppes 1940. aasta mais, toimus veel iseseisvuse perioodil ning ajakirjanduse ja avalikkuse kõrgendatud tähelepanu all, omandades sealjuures Saksamaa jaoks olulise propagandistliku mõõtme. Nimelt sai sakslaste ümberrasumisega alguse Saksa *Reich* 'i mastaapne „liidetud ida-alade“ germaniseerimise projekt ning selle käigus paigutati ümberrasustatud baltisakslased äsja Poolalt vallutatud territooriumile. Seevastu

teine aktsioon, mida tuntakse järelümberrasumise nime all, toimus 1941. aasta alguskuudel Nõukogude okupatsiooni tingimustes ja avalikkuse eest varjul. Järelümberrasujaid ei asustatud kolonistidena Poola aladele, vaid viidi suhteliselt märkamatult nn. *Altreich* 'i.² Ühtekokku lahkus 1939.–1941. aastani Eestist ümberrasunutena Saksamaale üle 21 000 inimese, kellest veidi rohkem kui kolmandik olid järelümberrasujad.³

Pälvides juba toimumise ajal tagasihoidlikku tähelepanu, on ka järelümberrasumise uurimine jäänud 1939/1940. aasta ümberrasumise varju. Eriuurimus selle sündmuse kohta puudub. Ainsa enam-vähem tervikliku ülevaate järelümberrasumisest võib leida baltisaksa päritolu ajaloolase Jürgen von Hehni 1980. aastate algul avaldatud monograafiast baltisakslaste ümberrasumise kohta Eestist ja Lätist, mis on tänaseni kõige põhjalikum uurimus baltisakslaste esimese ümberrasumise kohta.⁴ Samas mõjub tema ülevaade

¹ P. Ahonen, G. Corni, J. Kochanowski, R. Schulze, T. Stark, B. Stelzl-Marx. *People on the Move: Forced Population Movements in Europe in the Second World War and Its Aftermath*. Berg, Oxford/New York, 2008, lk. 18–19.

² *Altreich* 'i nimetusega tähistati natsionaalsotsialistlikus keelekasutuses Saksamaa territooriumi enne 1938. aasta liitmisi.

³ NSV Liidu ümberrasumise komisjoni kokkuvõtte järgi oli Saksamaale 1941. aastal ümberrasunuid 7813. – Kokkuvõtte Eesti NSV-st Saksamaale ümberrasumisest, 05.04.1941. – ERA, f. R-2, n. 1, s. 412, l. 100. Kärilis Kangeris on Läti Ajalooarhiivist leitud dokumentide põhjal esitanud Eestist ja Lätist lahkunud järelümberrasujate koguarvuks 18 710 inimest, kellest 17 245 olid registreeritud *pögenikena*, nende hulgas 7064 Eestist. Seega puuduvad täpsemad andmed 1465 inimese kohta, keda Saksamaa käsitles *ümberrasujatena*. – K. Kangeris. *Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten im Generalbezirk Lettland 1941–1945*. – M. Garleff (koost.). *Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich*. Bd. 2. Böhlau Verlag, Köln/Weimar/Wien, 2008, lk. 385–428, siin lk. 388. Järelümberrasujate rahvusliku koosseisu kohta on erinevaid andmeid, seejuures on võimalike eestlastest järelümberrasunute arv kõikunud 1028-st Nõukogude poole aruandluses kuni 4000-ni Oskar Angeluse hinnangutes. – Kokkuvõtte Eesti NSV-st Saksamaale ümberrasumisest, 05.04.1941. – ERA, f. R-2, n. 1, s. 412, l. 100; O. Angelus. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast. EMP, Stockholm 1956, lk. 16.

⁴ J. v. Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte*. Herder-Institut, Marburg/Lahn, 1984, lk. 175–191.

järelümberasumisest üpris ebaühtlasena. Mitted aspektid, muu hulgas ümberasumise läbiviimisega seondud (v. a. NSV Liidu ametnike vastutöötamine ja negatiivse iseloomuga vahejuhtumid) Hehni ülevaatesse ei mahtunud. Samuti torkab tema käsitluse juures silma vahendatud informatsiooni ühekülgusus. Hehni kasutuses olid tosin aastat varem baltisaksa juristi Dietrich A. Loeberi koostatud mahukas allikapublikatsioon,⁵ millega tuli teaduskäibesse suur hulk Saksa allikaid ümberasumise ja mõnevõrra vähem järelümberasumise kohta, ning Saksa Liiduarhiivi ja Saksa Välisministeeriumi Poliitilise Arhiivi avaldamata dokumendid, kuid ilmneb, et valdavalt on viidatud dokumendid koostanud Saksa riigi esindajad ning ka hilisemad ülestähendused pärinevad Saksa poolel aktsiooni ettevalmistusel ja läbiviimisel osalenutelt, aga mitte üheltpki tavaliselt järelümberasujalt!

Samuti jäid Jürgen von Hehnil ja teistele Lääne uurijatele kättesaamatuks Nõukogude allikad, millele puudus vaba ligipääs ka nende kolleegidel idas. Nõukogude allikatega on praegugi seis kehvem kui Saksa omadega. Siiani ei ole selget ülevaadet Nõukogude võimuorganite korraldustest ega tegevusest järelümberasumise operatsiooni läbiviimisel, nagu puudub ka ettekujutus põhjustest ja motiividest, miks niisuguse operatsiooni läbiviimist üldse võimaldati, kui kõigil baltisakslastel oli võimalus juba esimese ümberasumisega ära minna. Juhul kui neile küsimustele leiaks Nõukogude poole materjalidest vastuseid, muutuks pilt 1941. aasta kevad-talvel Eestis ja Lätis toimunud ümberasustamisoperatsioonist oluliselt terviklikumaks.

Hoolimata allikmaterjali piiratusest on

alates 1980. aastate lõpust andnud olulise panuse baltisakslaste ümberasumise uurimisse Eesti ja Läti ajaloolased. Teaduskäibesse on toodud seni kasutamata allikaid ning avardunud ja mitmekesistunud on käsitletavate probleemide ring. Samas tuleb tunnistada, et suuremalt jaolt võitis sellega esimese – 1939/1940. aasta – ümberasumise uurimine, sest huvi järelümberasumise vastu jäi leigeks. Baltisakslaste järelümberasumist Lätist katab suhteliselt hästi peamiselt sekundaarsele kirjandusele ja Saksa allikatele toetuv Inesis Feldmanise ümberasumisele pühendatud käsitlus.⁶ Lisaks Feldmanisele on teemaga tegelenud ka Kärllis Kangeris, kes on andnud põgusa ülevaate järelümberasumisest 2008. aastal ilmunud artiklis.⁷ Eestist järelümberasumist puudutavatest uurimustest võib nimetada üksnes kahte lühemat teemasse puutuvat kirjutist. Indrek Jürjo on uurinud kitsast ringi 1941. aastal ümber asuda soovinuid, kelle kohta on olemas NKVD juurdlustoimikud. Nendest osa vabastati seoses ümberasumisega ja neil lubati sõita Saksamaale, ent mõned jäid, vaatamata Saksa poole sekkumisele, vanglasse või arreteeriti koguni ümberasumise taotluse esitamise tõttu.⁸ Luule Rand on kirjeldanud kogu baltisakslaste ümberasumise protsessi 1939.–1941. aastani, kuid tema käsitlus on üldisem, keskendudes põhiliselt ümberasumise korraldusele, läbiviimise käigule ja varanduslikele küsimustele.⁹

Nii võib öelda, et senine järelümberasumist puudutav uurimisseis on napp ja võrdlemisi ühekülgne. Siiski nähtub sellest, et järelümberasumise läbiviimine ei kulgenud sujuvalt, vaid vastupidi – sellega kaasnes märkimisväärselt palju tõrkeid ja probleeme.

⁵ D. A. Loeber. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland. Wachholtz, Neumünster, 1972.

⁶ I. Feldmanis. Vācbaltiešu izceļošana no Latvijas (1939–1941). Latvijas Universitāte, Rīga, 2015.

⁷ K. Kangeris. Die Rückkehr und der Einsatz von Deutschbalten.

⁸ I. Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD allikate põhjal. – S. Kivimäe (koost.). *Umsiedlung* 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinn, 2000, lk. 109–134.

⁹ L. Rand. Resettlement of the German Minority from Estonia in 1939–1941. – T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle (Eds.). *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2006, lk. 33–43.

Kuna nende võimalikele põhjustele pole seni tähelepanu pööratud, analüüsitakse selles uurimuses järelümberasumise läbiviimise käiku ettevalmistustest kuni ümberasujate vastuvõtmiseni Saksamaal, vaadeldes toimunut nii Saksamaa ja Nõukogude Liidu huvide ja motivatsiooni kui ka Saksa *Reich* 'i bürokraatiaaparaadi taustal. Artikli eesmärk on seeläbi lähemalt selgitada järelümberasumise läbiviimisega ning järelümberasujate käsitlemise ja kohtlemisega kaasnenud problemaatikat.

Eellugu

Ettevalmistused baltisakslaste järelümberasumise korraldamiseks algasid 1940. aasta suvel. Selle poliitilisi tagamaid ning otsuse langetamiseni jõudmist on Saksa allikate põhjal ammendavalt käsitletud, mistõttu tasub peatuda vaid olulisemal. Balti riikide okupeerimise järel NSV Liidu poolt 1940. aasta juuni keskel hakkasid Eestisse ja Lätisse jäänud sakslased repressioonide hirmus esitama Saksa esindustesse massiliselt avaldusi ümberasumise aktsiooniga liitumiseks.¹⁰ Sovetiseerimise kulg tõestas, et nende hirm ei olnud asjata, kuigi samasugune oht ähvardas ka mittesakslastest Eesti elanikke. Kõigele vaatamata olid Saksa võimud alguses uue sakslaste ümberasumise läbiviimise vastu, sest leiti, et ümber asuda soovinutel oli võimalus liituda esimese aktsiooniga. Siiski oldi üksikutel juhtumitel valmis kaaluma taotluste rahuldandamist, aga ühtegi konkreetset otsust selles osas ei langetatud.

Tegelikult kadus eriotsuste tegemise küsimus kiiresti päevakorrast, sest meeolud Berliinis muutusid ümberasumise läbiviimise suhtes positiivsemaks. Eesti baltisakslaste üks prominentseimaid tegelasi Wilhelm von Wrangell, kes oli ümber asunud 1939. aastal, on väitnud, et nimelt tema mõjutas Saksa ametkondi loobuma vastuseisust järelümberasumise korraldamise suhtes.¹¹ Ta olevat kõigepealt leidnud mõttele toetajaid Saksa välisministeeriumist, kus ta ka ise töötas, ning seejärel olevat tal õnnestunud veenda saksa rahvusluse tugevdamise riigikomissari Heinrich Himmleri kantseleiülema *SS-Gruppenführer* Ulrich Greifelti, kelle vastuseis järelümberasumise suhtes olnud eriti tugev. Millal Greifeltiga kohtumine toimus, Wrangelli märkmetest ei selgu, kuid on teada, et otsus järelümberasumise organiseerimise kohta võeti vastu 14. augustil 1940 ühel nõupidamisel Himmleri juures, kelle kompetentsi välissakslaste ümberasustamine kuulus.¹² Kümme päeva hiljem informeeris Saksa saadik Moskvas NSV Liidu välisministrit Vjatšeslav Molotovi soovist Eesti ja Läti sakslased ümber asustada, millega olevat Nõukogude pool kiiresti nõustunud.¹³ Konkreetsete ümberasumise tingimuste ning korralduse üle asusid Saksa ja NSV Liidu delegatsioonid läbi rääkima 23. septembril 1940 Riias. Saksa delegatsiooni liikmete hinnangul kulgesid need raskelt ja olevat korduvalt takerdunud ebaolulistesse detailidesse; kokkuleppe allkirjastamiseni jõuti alles kolm ja pool kuud hiljem, 10. jaanuaril 1941.¹⁴

¹⁰ Vt. J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk. 175; L. Rand. Resettlement of the German Minority from Estonia, lk. 38.

¹¹ W. Wrangell. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen in Estland. – Baltische Hefte 1958 (4), nr. 3, lk. 134–165, siin lk. 157. Eestikeelne tõlge kirjutisest: W. Wrangell. Eesti sakslaste ümberasumise eellugu. – Akadeemia 2003, nr. 11, lk. 2291–2323.

¹² J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, lk. 177.

¹³ Sealsamas, lk. 177, 180.

¹⁴ O. Eckert. – Dokumentensammlung des Herder-Instituts Marburg (Herderi Instituudi dokumendikogu, DSHI), 140 Balt 491, nr. 15, l. 3–5; L. Rand. Resettlement of the German Minority from Estonia, lk. 39, 43. Tõenäoliselt jälgiti Riias Moskvas toimunud Leedu sakslaste ning Memeli ja Suwalki piirkonna leedulaste, valgevenelaste ja ukrainlaste ümberasustamise läbirääkimiste kulgu, sest koos ümberasumise lepingutega tuli sõlmida kokkulepe NSV Liidu ja Saksamaa vastastikuste varanduslike nõuete kohta, mis allkirjastati ümberasumislepingutega samal päeval, 10. jaanuaril 1941. Leedu sakslaste ümberasumise kohta vt.: H. Stossun. Die Umsiedlungen der Deutschen aus Litauen während des Zweiten Weltkrieges. Untersuchungen zum Schicksal einer deutschen Volksgruppe im Osten. Herder-institut, Marburg/Lahn, 1993.

Ettevalmistused

Eesti Vabariigi okupeerimise järel tegevust jätkanud Saksamaa Tallinna saatkond ning selle juures tegutsenud Saksa Usaldusvalitus hakkasid ümbearumise taotluse esitanud sakslasi registreerima ja nende vara üles kirjutama enne, kui ümbearustamise kohta oli Saksamaal otsus vastu võetud.¹⁵ Tõenäoliselt viidi need toimingud läbi välisministeeriumi teadmisel ja vaikival nõusolekul, kuigi õiguslikku tähendust neil ei olnud. Olukord muutus 19. augustil 1940 Heinrich Himmleri poolt välja antud salajase korraldusega 20/II, mille juurde kuulus põhjalik kaaskiri, mis mitte üksnes ei täpsustanud korralduse täitmist, vaid laiendas selle reguleerimisala märgatavalt.¹⁶ Need dokumendid andsid ühelt poolt Saksa ametkondadele üldised juhtnõõrid aktsiooni ettevalmistuseks ja läbiviimiseks, kuid teiselt poolt pandi nendega paika Saksa Reich'i poliitika põhijooned järelümbearujate suhtes,¹⁷ mis mõjutasid asjaosaliste õiguslikku seisundit ja elukorraldust Saksamaal. 19. augusti korralduse järgi tuli Saksamaale saabuvad, olenemata sellest, kas nad olid riigisakslased või rahvussakslased,¹⁸ jagada *ümbearujateks* (*Umsiedler*) ja *põgenikeks* (*Flüchtlinge*). Esimesse kategooriasse kuulusid sakslased, kes olid jäänud Eestisse ja Lätisse Saksa valitsusasutuste loal või „ustavusest ja pühendumusest“ oma ettevõttele ja ametile, mida formaalselt tõendada ei olnud võimalik. Viimast klauslit kasutati peamiselt Eesti Vabariigi kodanike suhtes, kes olid töötanud Eesti ametiasutustes ega saanud seepärast võtta Saksa

kodakondsust.¹⁹ Nii esimesed – kes olid reeglina riigisakslased – kui ka teised võrdsustati esimese ümbearumisaktsiooniga liitunudega. Teise kategooria hulka loeti sakslased, kes olid esimesest ümbearumisest tahtlikult kõrvale jäänud. Neile ei laienenud ümbearujate soodustused ning neid ei lubatud asustada „liidetud ida-aladele“.²⁰

Lisaks järelümbearujate rangele kvalifikatiivsele diferentseerimisele seadis Himmleri 19. augusti korraldus võrdlemisi jäigad kriteeriumid rahvuse osas. Saksamaale lubati ümber asuda saksa rahvusest isikutel, kuid erandjuhtudel oli lubatud *rahvussakslasteks* tunnistada „võõrast“ päritolu, s. t. segaabi-elust sündinuid ning mittesakslastega abielu olevaid saksa päritolu isikuid, kui abielu oli „saksa tähenduses“, lapsi oli kasvatatud sakslastena või kui mittesakslastest perekonnaliikmete saksa identiteet oli selgesti väljendunud.²¹ Kuna üksikasjalikumaid juhtnõõre Saksa ametnikele ei jagatud, esines muidugi küsitavaid juhtumeid, mida sai tõlgendada ühte- ja teistpidi. Hilisem Saksa-poolne ümbearumiskomisjoni volinik Eestis Hellmuth Weiss, kelle vastutusallas anti ümbearumise küsimused juba 1940. aasta suvel, tunnustab, et mida enam tugevnes NSV Liidu poliitiline ja majanduslik surve Eestis, seda leplikumaks muututi taotlejate suhtes Berliinis. Selle tõttu olevat ka Weiss loobunud korralduste rangest täitmisest ja andnud eelregistreerimise korras järelümbearumisele üles kõik isikud, kes olid sakslaste usalduse vähegi välja teeninud.²² Niisuguses valguses paistab, et Saksamaa–NSV Liidu läbirääki-

¹⁵ Der Deutsche Gesandte in Reval an das Auswärtige Amt, 10.08.1940. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 192, lk. 281–282; Arvid von Nottbeck. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 34, l. 15–18.

¹⁶ Anordnung 20/II, 19.08.40. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 202, lk. 303, 304; Begleitschreiben des Reichsführer SS. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 305–307.

¹⁷ Nimetatud regulatsioon laienes samuti Eesti ja Läti sakslastele, kes jõudsid Saksamaale enne järelümbearumise algust ja pärast esimese ümbearumise aktsiooni lõppemist.

¹⁸ *Riigisakslasteks* (*Reichsdeutsche*) nimetati saksa rahvusest Saksa kodanikke, *rahvussakslastena* (*Volksdeutsche*) käsitleti muude riikide saksa rahvusest kodanikke ja kodakondsuseta isikuid.

¹⁹ Arvid von Nottbeck. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 34, l. 17.

²⁰ Anordnung 20/II, 19.08.40. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 202, lk. 303, 304; Begleitschreiben des Reichsführer SS. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 307.

²¹ Anordnung 20/II, 19.08.40. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 202, lk. 303, 304; Begleitschreiben des Reichsführer SS. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 305.

²² H. Weiss. Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsbild. – Zeitschrift für Ostforschung, 1990 (39), nr. 4, lk. 495–496.

miste venimine 1940. aasta sügisel – mille tõttu viibis järelümberasumise aktsiooni algusaeg – töötas end sakslastena esitlenud eestlaste kasuks, kes rangetest rahvuslikest kriteeriumidest kinnipidamise korral Saksa maale lahkuda ei oleks saanud.

Väheste Nõukogude poole dokumentide põhjal, mis puudutavad Eestit, võib oletada, et NSV Liidu poolelt koordineeris järelümberasumist selle ettevalmistavas etapis ja ka läbiviimise ajal Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) Asjadevalitsus. 30. oktoobril 1940 anti asjadevalitsusest kommunaalmajanduse rahvakomissariaadile korraldus otsida Tallinnas NSV Liidu–Saksamaa segakomisjonile bürooruumid, komisjoni liikmetele toad võõrastemajades ning evakueeritavate, nagu nimetati ümberasujaid, majutamiseks sadama lähedusse barakke. Kommunaalmajanduse rahvakomissariaadile anti teada, et komisjoni töö peaks kestma umbes kaks kuud, ehkki NSVL Liidu–Saksamaa läbirääkimised Riias alles keetsid ning midagi ei olnud veel ametlikult kokku lepitud.²³ Siiski pidi Eesti NSV-s Riias toimuvaga hästi kursis oldama, sest ENSV RKN-i asjadevalitseja Harald Habermann kuulus läbirääkimistel NSV Liidu delegatsiooni, ent NSV Liidu RKN ja ÜK(b)P KK²⁴ volinik Eesti NSV-s Vladimir Botškarjov määrati septembris delegatsiooni aseesimeheks ja novembri lõpust selle esimeheks.²⁵

Läbiviimine

10. jaanuaril 1941 sai NSV Liidu ja Saksamaa kokkulepe Eesti ja Läti sakslaste ümberasu-

mise kohta viimaks allkirjad. Lepingu järgi loeti ümberasumise alguseks selle allakirjutamise päev ning see pidi lõppema 2,5 kuu pärast. Seega tuli aktsioon läbi viia väga kiiresti, mistõttu pidid ümber asuda soovijad endast märku andma mitte hiljem kui neli nädalat pärast kõnealuse lepingu allkirjastamist. Järelümberasumise läbiviimiseks moodustati Saksa ja Nõukogude poole esindajatest koosnev segakomisjon, mille eesotsas seisis Saksamaa peavalinik ja Nõukogude peaesindaja, asukohaga Riias. Need omakorda nimetasid ametisse kummaltki poolt kaks esindajat Eestisse ja Lätisse vastavalt territoriaalvolinikeks Saksamaa ja territoriaalesindajateks NSV Liidu poolelt ning viimastele alluvad seitse piirkonnavolinikku/piirkonnaesindajat, neist neli – Tallinn, Tartu, Pärnu ja Narva – Eesti alale. Sisuline töö järelümberasujate registreerimisel ja samuti lahkujate varadeklaratsioonide vastuvõtmisel lasus piirkonnavolinikel/piirkonnaesindajatel, kes koostasid ümberasujate nimekirjad, mille kinnitasid Saksa territoriaalvolinik ja NSV Liidu territoriaalesindaja. Kõrgemad instantsid toimisid üldjuhul edasikaebamisorganitena. Neile, kelle ümberasumise oli kummagi riigi esindaja tunnistanud õigustatuks, anti saksa- ja venekeelne ümberasumistunnistus.²⁶ Lepingu juurde kuulus ka lisaprotokoll, mis sätestas reeglid erijuhtumitega tegelemiseks ning pani paika, et leping ei laiene kolmandate riikide kodanikele.²⁷

Järelümberasumise läbiviimise kohta on säilinud Saksa ametkondades regulaarselt peetud üsnagi üksikasjalik aruandlus, mis

²³ ENSV RKN asjadevalitseja asetäitja kommunaalmajanduse rahvakomissariaadile, 30.10.1940. – ERA, f. R-2, n. 1, s. 207, l. 1; Kommunaalmajanduse rahvakomissariaadi majutuse komisjoni sekretär Tallinna TSN TK korteriosakonnale, 31.10.1940. – ERA, f. R-2, n. 1, s. 207, l. 2.

²⁴ Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee.

²⁵ O sostave Sovetskix delegacij v Smešannyx Sovetsko-Germanskix Komissijax, 22.09.1940. – Rossijskij gosudarstvennyj arxiv social'no-političeskoj istorii (Venemaa Riiklik Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiv), f. 17, n. 3, s. 1030, l. 20.

²⁶ Vereinbarung zwischen der Deutschen Reichsregierung und der Regierung der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Umsiedlung von Reichsdeutschen und Volksdeutschen aus den Gebieten der Lettischen und Estnischen Sozialistischen Sowjetrepubliken in das Deutsche Reich, 10.01.41. – D. A. Loeber. Diktierter Option, dok. 285, lk. 545–555.

²⁷ Zusatzprotokoll zu der Vereinbarung zwischen der Deutschen Reichsregierung und der Regierung der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Umsiedlung von Reichsdeutschen und Volksdeutschen aus den Gebieten der Lettischen und Estnischen Sozialistischen Sowjetrepubliken in das Deutsche Reich, 10.01.41. – D. A. Loeber. Diktierter Option, dok. 385, lk. 555–559.

koosneb ümberasustamisoperatsiooni käigus iganädalaselt koostatud üldaruannetest ning spetsiifilisi ette tulnud probleeme käsitletud raportitest.²⁸ Neile lisanduvad 1958.–1959. aastani Saksa ümberasumisvolinike ning -komando töötajatega läbi viidud intervjuude transkriptsioonid ning mõned trükis avaldatud tunnistused.²⁹ Niihästi 1941. aastal koostatud dokumentide kui ka hilisemate tunnistuste ühiseks jooneks on rõhutatult kriitiline hoiak Nõukogude poole asjaajamise suhtes. Esinenud olevat ametnike omavoli, asjatundmatust ja pahatahtlikkust, mille kohta toodi arvukaid näiteid. Sakslaste arvates asus Nõukogude pool juba operatsiooni alguses ümberasumisele aktiivselt vastu töötama. Aruandluse ja märgukirjade põhjal selgub, et Nõukogude poole tahtliku vastutegevusena esitletud probleemid olid eripalgelised. Näiteks nõuti ümberasumiseks dokumente, mida lepingus ei olnud ette nähtud, ning venitati dokumentide läbivaatamisega või ei kinnitatud neid üldse.³⁰ Ühel juhul takistas Nõukogude pool hävinud ümberasujatunnistuse asendamist.³¹ Omapärane oli juhtum, kui ümberasumiseks registreerunud naist ei tahetud ümberasumisele lubada pärast seda, kui tema ämm oli otsustanud Eestisse jääda.³²

Kuidas hindasid Nõukogude ametnikud Saksa esindajate tegevust, ei ole teada. Väga võimalik, et usaldamatus oli vastastikune. Mitme prominentse ümberasuja mälestusest võib lugeda, kuidas Saksa ümberasumiskomisjoni baltisakslastest liikmed soovitasid eestlastest ümber asuda soovijatele fabrit-

seeritud dokumentide muretsemist ja kasutasid ka ise hämaraid võtteid eestlaste Saksamaale aitamisel. Saksa okupatsiooni aegse Eesti Omavalitsuse juhi Hjalmar Mäe puhul mõeldi välja legend, nagu olnuks ta esimesest ümberasumisest maha jäänud. Talle otsiti välja esimese ümberasumise puhuks 1939. aastal trükitud siseministeeriumi täitmata ümberasumise formularid, millel olid allkirjad ja vajalikud pitsatid. Häda oli selles, et seda tõendit väljastati esimese ümberasumise ajal sakslastele. Hjalmar Mäe ja tema abikaasa olid mõlemad eestlased ega olnud saksa vähemusrahvuse kartoteegis, mida oleks Nõukogude ametnikud saanud Riigiarhiivist hõlpsasti järele kontrollida. Ent seegi takistus õnnestus ületada. Hjalmar Mäele tuli appi Riigiarhiivi direktorist sõber Gottlieb Ney, kes leidis puhtaid kartoteegikaarte, mis täideti „vanandati“ ja lisati saksa vähemusrahvuse kartoteeki. Vastutasuks soovis ka Ney ümber asuda, mis sakslaste kaasabil sündiski.³³ Samal ajal olevat Eesti teises otsas Tartus eestlastest järelümberasujad kasutanud salajase dokumentide „vabriku“ teeneid, kust näiteks tuntud ühiskonnategelane Ilmar Raamot ostis oma naisele saksa koguduse leeritunnistuse.³⁴

Ümberasumise korralduse juures tekkinud probleeme võib vähemalt osaliselt selgitada NSV Liidu poole vähese motivatsiooniga aktsiooni läbiviimisel. Kui Saksamaale, kes oli aktsiooni algataja, töötas järelümberasumine tuua kasu nii inimkapitali kui ka ümberasujate varade kompensatsiooni näol,

²⁸ Arbeitsberichte verschiedener Dienststellen (Hauptstab Riga, Ortsstab Libau, Kommando Estland). – BA, R 59/234, l. 13–100; Behinderung der Umsiedlung durch sowjetische Dienststellen. – BA, R 59/235, l. 11–48.

²⁹ Balthasar von Bremen, Alexei Birc. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 13; Otto Eckert. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 15; Hansjochen Kubitz. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 29; Arvid von Nottbeck. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 34; Victor Wessling. – DSHI, 140 Balt 491, nr. 49; H. Weiss. Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland, lk. 481–502; B. Tanton. Nachumsiedlung 1941. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 1981 (28), Carl-Schirren-Gesellschaft, Lüneburg, 1980, lk. 171–175.

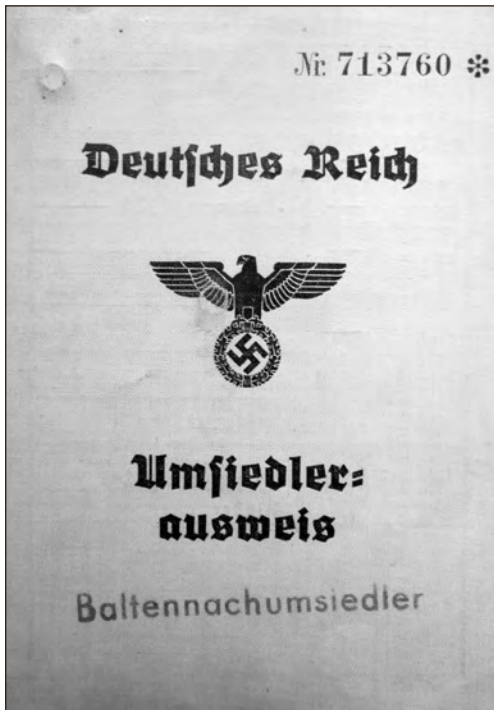
³⁰ Kommando-Estland. Arbeitsbericht vom 23. Jan. bis zum 1. Febr. 1941, 03.02.41. – BA, R 59/234, l. 13.

³¹ Aktenvermerk, 13.02.41. – BA, R 59/235, l. 26.

³² Aktenvermerk. Betr. Entziehung eines Umsiedlerausweises durch Major Monachtin, 26.02.1941. – BA, R 59/235, l 41.

³³ H. Mäe. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1993, lk. 158–159.

³⁴ I. Raamot. Mälestused II. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1991, lk. 189.

Järelümberasuja tõend 1941. aastast.

siis NSV Liidule jäi küll lahkujatest maha jäänud vara, aga selle oleks totalitaarne riik saanud enda kätte ka teiste vahenditega. Kahtlemata mõjutas aktsiooni korraldust veel kahe riigi ametkondade kardinaalselt erinev töökultuur, mis võis avalduda esmapilgul kõrvalistes detailides. 1939. aastal Tartust Poznansisse (toona Posen) ümber asunud ning Saksa ümberasumiskomisjoni koosseisus Tartusse komandeeritud Boris Tanton on meenutanud, et Saksa „ümberasumiskomando“ liikmetele tutvustati Saksamaa–NSV Liidu ümberasumiskokkuleppeid 1941. aasta jaanuaris enne NSV Liitu tee asumist.³⁵ Seevastu Nõukogude tolliteenistus Eestis, kellel oli vaja teada, mida ja kui palju võisid järelümb-

asujad NSV Liidust välja viia ja kuidas see pidi toimuma, kurtsid, et said väljavõtte kahe riigi kokkuleppesest alles 23. jaanuaril 1941. Paradoksaalsel kombel ei teavitatud tollitöötajaid lahkujate varade väljaveo tingimustest ega korrast, vaid hoopis teisest kokkuleppesest, mis reguleeris Saksa Usaldusvalitsuse likvideerimise ja nende vara üleandmisega seotud toiminguid, millega tollil ei olnud vähimatki pistmist. Tollitöötajate õnneks ei olnud ümberasujate väljaveetav pagas veel tolliladudesse jõudnud. Sellel korral suudeti siiski suhteliselt kiiresti olukorrale lahendus leida. Nimelt läkitas Nõukogude ümberasumiskomisjon 29. jaanuaril tolliametnike juurde kellegi sm. Sergejevi, kellele olid antud spetsiaalsed instruktsioonid ja volitused järelümberasujatega tegelemiseks. Tolliametnikke ümberasumise lepingu sätetega aga kurssi ei viidudki.³⁶

Tolliprotseduuride algus sõltus suurel määral järelümberasumisele registreerimise ja väljasõidulubade väljaandmise käigust. 10. jaanuaril 1941 allkirjastatud ümberasumise kokkuleppe järgi saanuks Saksa ja Nõukogude ametnikud registreerimisega alustada kohe, aga teadmata põhjustel alustati toimingutega 23. jaanuaril. Väärrib rõhutamist, et Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu võttis salajase määruse „Abinõude kohta saksa rahvusest isikute evakueerimise kindlustamiseks“ vastu alles 24. jaanuaril 1941.³⁷

Ümberasumise kokkuleppes oli üldjoontes paika pandud ka ümberasumisvõimalusest informatsiooni edastamise kord – teabe edastamine pidi toimuma kohalike ajakirjandusväljaannete kaudu.³⁸ Teadaolevalt teavitati Eesti elanikke ümberasumise korrast jaanuari lõpus, kui järelümberasujate registreerimine NSV Liidu ja Saksamaa segako-

³⁵ B. Tanton. Nachumsiedlung, lk. 171.

³⁶ Представитель Главного Тamožенного Управления Углов Начальнику Главного Тamožенного Управления НКВТ Кuzнетsov. – ERA, f. R-1105, n. 1, s. 7, l 7–10.

³⁷ Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus abinõude kohta saksa rahvusest isikute evakueerimise kindlustamiseks, 24.01.1941. – ERA, f. R-2, n. 1, s. 207, l. 11–13.

³⁸ Vereinbarung zwischen der Deutschen Reichsregierung und der Regierung der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken über die Umsiedlung von Reichsdeutschen und Volksdeutschen aus den Gebieten der Lettischen und Estnischen Sozialistischen Sowjetrepubliken in das Deutsche Reich, 10.01.41 – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 285, lk. 545–555.

misjonide poolt oli juba alanud. 27. jaanuaril ilmus lühike teadaanne selle kohta liiduvabariigi tähtsaimas päevalehes Rahva Hää. Ümber asuda soovijaid informeeriti – nagu ümberasumise kokkuleppes kirjas – registreerimise läbiviimisest nelja nädala jooksul elukohajärgses territoriaalses ümberasumispunktis, aga mitte sellest, et registreerimise tähtaeg pidi lõppema 7. veebruaril.³⁹ Hellmuth Weissi andmetel moodustus veel 6. veebruaril Tallinnas Mustpeade maja ümberasumispunkti ukse taga registreerida soovijatest mitmerealine inimkett.⁴⁰ Kuna esialgselt määratud tähtajast kinnipidamine oli ebareaalne, pikendati registreerimise tähtaega 15. veebruarini. Nähtavasti ei saanud Saksa ja Nõukogude pool kokkuleppest ühtemoodi aru. Nimelt olevat 10. veebruaril laekunud Saksa poolele korraldus edasisi ümberasumistaotlusi mitte menetlusse võtta. Selleks ajaks oli sakslaste andmetel umbes 1000 potentsiaalsel ümberasujal veel taotlus esitamata. Väidetavalt keeldus Nõukogude pool koostööst taotluste edasisel menetlemisel.⁴¹ Ilmselt suudeti mingi kokkulepe siiski saavutada, sest ümberasujate taotluste vastuvõtmine lõppes küll 15. veebruaril, kuid registreerimine ümberasumisele jätkus.⁴² Menetlusse jäi sadu keerulisemaid ja vaieldavaid juhtumeid, mille lahendamise tähtajad jäeti lahtiseks.

Ümberasujate transportimine Eestist Saksamaale algas 15. veebruaril. Järelümberasujaid asus Saksamaa poole teele Tal-

linnast kas laeva või rongiga ning Tartust rongiga. Tõsistest vahejuhtumitest seoses lahkumisega andmeid ei ole. Mainida võib ühte omapärast vahejuhtumit Tartust. 24. veebruaril lahkunud Ilmar Raamot, kes oli sakslaste poolt määratud transpordi kestel vaguni vanemaks, on meenutanud, et rongi väljumise ajal riputas grupp noori sini-must-valge lipu vaguniaknast välja ja hakkas laulma Eesti hümnit. Toimunu ei jätnud ükskõikseks ei Nõukogude ega Saksa ametnikke. Venelased andsid signaali rongi peatamiseks ning kõrgemad sakslastest juhid tormasid vagunisse, kus intsident oli toimunud. Ent selleks ajaks oli laul lõpetatud ja lipp peidetud. Ilmar Raamotile olevat antud korraldus vahejuhtumi kohta läbi viia juurdlus ning tulemustest sakslastele ette kanda. Rongil aga lubati sõitu jätkata.⁴³ Selle intsidendi toimumist kinnitati Saksa poole aruannetes, kuid teadaolevalt asjaosalisi ei karistatud ning noomitusest pääses ka vagunivanem Raamot.⁴⁴

Märtsi keskpaigaks oli enamik järelümberasujaid Saksamaale lahkunud.⁴⁵ Vastavalt ümberasumise kokkuleppele kuulutasid Saksa ja NSV Liidu ümberasumisdelegatsioonid aktsiooni 26. märtsil 1941 lõppenuks.⁴⁶ Ometi olid mõned küsimused, muu hulgas sakslaste kultuurivarade ja üksikute ümberasujate juhtumid endiselt lahenduseta. Läbirääkimised vaidlusküsimuste üle jätkusid juba Moskvas, ent katkesid Saksamaa kallaletungiga NSV Liidule.⁴⁷

³⁹ Rahva Hää, 27.01.1941, lk. 3.

⁴⁰ H. Weiss. Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941, lk. 498.

⁴¹ Aktenvermerk. Betr. Nichteinhaltung des Vertrages und der zwischen dem Hauptbevollmächtigten und dem Hauptvertreter erfolgten Absprachen durch Major Monachtin, 12.02.1941. – BA, R 59/235, l. 23.

⁴² Kommando-Estland. Wochenbericht vom 16. Februar bis 22. Februar 1941, 24.02.1941. – BA, R 59/234, l. 58.

⁴³ I. Raamot. Mälestused, lk. 212–213.

⁴⁴ Bericht über. D. 2. Rücksiedlertransport-Dorpat am 24.II.1941, 01.03.1941. – BA, R 59/239 l. 39; Kommando-Estland. Wochenbericht vom 23. Februar bis zum 1. März, 03.03.1941. – BA, R 59/234, l. 58; I. Raamot. Mälestused, lk. 213.

⁴⁵ Saksa poole andmetel oli 17. märtsiks 1941 registreeritud Eestist 7047 järelümberasujat, kellest 6776 olid ajavahemikus 10. veebruarist kuni 17. märtsini ka Eestist lahkunud. Lahenduseta oli veel 451 juhtumit umbes 1000 inimese kohta. Vt.: Gebietsstab Lettland. Bericht No 7 für die Zeit vom 10.3.41 bis zum 16.3.41, 17.03.1941. – BA, R 59/234, l. 94–97.

⁴⁶ Kommuniqué über den Abschluß der deutsch-sowjetischen Umsiedlungen, 26.03.1941. – D. A. Loeber. Diktierete Option, dok. 209, lk. 324.

⁴⁷ L. Rand. Resettlement of the German Minority from Estonia, lk 39.

Järelümberasujate vastuvõtmine ja käsitlemine Saksa *Reich*'is

Saksa ametnikud pidid hoolt kandma selle eest, et juba teel olemise ajal oleks järelümberasujad jaotatud kahte kategooriasse: *ümberasujad* ja *põgenikud*⁴⁸. Viimasena nimetatud viidi *Altreich* 'i ja paigutati *Volksdeutsche Mittelstelle* (rahvussaksa keskameti) laagritesse. Sealjuures tuli rangelt silmas pidada, et *põgenikud* ja *ümberasujad* oleksid eraldi laagrites.⁴⁹ Suurem osa Eestist ja Lätist saabunud kuulus Saksamaale jõudes *põgenike* kategooriasse. Nende kontrollimiseks loodud *Überprüfungskommando* andmetel paigutati rohkem kui 18 000 Eesti ja Läti *põgenikku* 121 laagrisse, mis asusid Mecklenburgist Württembergini. Kõige rohkem, 73 laagrit oli Mecklenburgis, kuhu paigutati 1941. aastal üle 8000 inimese Eestist ja Lätist.⁵⁰ Milline oli järelümberasujate jaotus laagrite vahel, on teadmata. Ainsana leidub konkreetsemaid andmeid Baierimaa põhjaosas ajaloolisel Alam-Frankimaal asunud suurima *põgenikelaagri* Wernecki kohta. Sinna jõudis 1941. aastal natuke rohkem kui 2000 Eestist ja Lätist pärit järelümberasujat.⁵¹ Laagriasukate nimekirjast ilmneb, et vähemalt 1400 neist olid Eestist.⁵²

Saksa julgeolekuteenistus oli kindel, et järelümberasujate hulka sattus kahtlasi isikuid, mistõttu otsustati, et kõik *põgenikud* tuleb üle kontrollida, kusjuures enne „politseilise“ kontrolli teostamist ei tohtinud kedagi laagrist vabastada.⁵³

Milline võis „politseiline“ kontroll välja näha, on kirjeldanud veebruari lõpus Mecklenburgi piirkonnas asunud Demeni põgenikelaagrisse saadetud Ilmar Raamot. Juba esimestel laagrisoleku päevadel olevat laagrisse ilmunud erariietes Saksa salapolitsei ametnik, kes pidas laagriasukatele lühikese kõne ja kinnitas, et sakslastel olevat teada, et osal järelümberasujatel on võltsitud dokumendid, mida kasutati hädaabinõuna venelaste käest pääsemiseks. Ta soovis teada saada, millised dokumendid on õiged ja millised võltsitud, ja lubas, et võltsitud dokumentide pärast kellelgi pahandusi ei tule. Laagri eesruumis toimunud ülekuulamise juures viibis laagrivanemana samuti Ilmar Raamot. Tema arvates viidi toimingud läbi kiiresti ja asjalikult ning laagrisolijad andsid enda kohta korrektseid andmeid, mis asjaosalistele ebameeldivusi kaasa ei toonud. Salapolitsei ametnikult saadi ühtlasi ka teada, et laagris olevat kolme liiki ümberasujad: esiteks puhastverd sakslased, kelle mõlemad vanemad on sakslased, teiseks need, kelle üks vanem või abielupool on sakslane, ja kolmandaks eestlased ning „teistest rahvustest ümberasujad aarialased“. Ilmar Raamoti andmetel arvati Demeni laagris enamik järelümberasujaid viimasesse kategooriasse, kaasa arvatud tema perekond.⁵⁴ See-eest Wernecki laagrisse sattunud Hjalmar Mäele ei jõutud „politseilist“ kontrolli teostada. Ta nõudis päralt jõudmisel kohe laagrist vabastamist, mis vaatamata laagriülemale vastuseisule, kes ootas laagrisse komisjoni ümberasujate ülevaatamiseks, tänu tema

⁴⁸ Asjaajamises tarvitati mõiste *põgenik* asemel võrdlemisi tihti ka *tagasirändaja* (*Rücksiedler*) ja *Balti sisserändaja* (*Balteneinwanderer*). Viimasel oli spetsiifiline juriidiline tähendus, sest kõiki selle kategooria järelümberasujaid käsitleti esialgu kodakondsuseta isikutena, kellele anti Saksa mittekodaniku passid (*Fremdenpass*) ja spetsiaalsed ümberasuja tõendid, millel oli märge „Balti sisserändaja“. Nende dokumentide alusel võisid nad taotleda üldises korras Saksa kodakondsust. Lihtsustatud korda nagu *ümberasujatele* neile laiendada ei lubatud. – Der Reichsminister des Inneren. Betrifft: Einbürgerung von Balten-Einwandererern, 27.06.1941. – BA, R 59/243, l. 6–7.

⁴⁹ Begleitschreiben des Reichsführer SS. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 306.

⁵⁰ Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941. – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv, LVVA), f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 28.

⁵¹ Abschrift des Berichts von Lagerführer Schaefer, 17.07.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 36.

⁵² Namenverzeichnis der Rücksiedler aus Estland und Lettland 1941. Hrsg v. d. Volksdeutschen Mittelstelle, Einsatzgau Mainfranken, Lager VIIIa, Schloss Werneck, 1941. – DSHI, 140 Balt 662, nr. acc44/2014.

⁵³ Reichssicherheitshauptamt, 24.04.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 83–83p.

⁵⁴ I. Raamot. Mälestused, lk. 217–218.

headele sidemetele Berliinis mõne päeva möödudes teoks sai.⁵⁵

Järelümberasujate kontrollimise komando hinnangul vabanes laagritest kontrollimata koguni umbes 1000 Eesti ja Läti ümberasujat.⁵⁶ Milline oli nende hulgas *ümberasujate* ja *põgenike* vahekord, ei ole teada. Võimalik, et laagrist väljasaamist võis alguses lihtsustada ebaselgus järelümberasujate kontrollimise põhimõtete ja korra osas, sest eespool viidatud põgenike kontrollimise komando alustas oma tööd alles 1941. aasta aprillis. Komando sai ülesande kindlaks teha nii *põgenike* poliitilised kui ka rahvuslikud hoiakud. Selle koosseisus moodustati sisulise töö läbi viimiseks kontrollikomisjonid, kus jäme ots anti julgeolekupolitsei ja SD⁵⁷ ametnike ning Poznanis asunud *Volksdeutsche Mittelstelle* sisserändenõuandla Eesti ja Läti ümberasujate usaldusmeeste kätte.⁵⁸ Komisjonile anti juhised paigutada *põgenikest* järelümberasujad nelja gruppi, mille definitsioon pandi lõplikult paika 4. augustil 1941 välja antud *SS-Reichsführer*´i korraldusega 43/AS. Selle järgi olid kategooriad määratletud järgmiselt: 1) rahvussakslased, kes esimesest ümberasumisest maha jäid, ennast aga siiski sakslaseks peavad; 2) rahvussakslased, kes ennast selgelt määratlenud pole, ent on muidu „korralikud“ inimesed 3); eestlased, lätlased ja muud rahvused; 4) rahvussakslastest ja muudest rahvustest poliitiliselt kahtlased isikud või kriminaalid.⁵⁹ 1941. aasta novembris valminud kokkuvõtte järgi jõuti kontrollida

7064 Eesti järelümberasujat, kellest arvati esimesse 161, teise 4792, kolmandasse 2055 ja neljandasse gruppi 56 inimest.⁶⁰ Esimesse ja teise gruppi paigutatud tuli pärast esmast kontrolli ja töökoha määramist põgenikelaagrist vabastada.⁶¹ 1941. aasta lõpul võrdsustati nad ümberasujatega, mis muu hulgas andis neile õiguse saada Saksa kodakondsus samadel alustel 1939. aasta ümberasujatega.⁶² Kolmandasse ja neljandasse gruppi kuulunud käsitleti endiselt *põgenikena*.⁶³ Eestlased ja lätlased tuli põhimõtteliselt koju tagasi saata, ent selles osas kehtisid ka mitmed erandid: näiteks oli selgelt soovi avaldanutel võimalik Saksamaale jääda. Neljandasse kategooriasse kuulunud pidi korralduse järgi koonduslaagrisse saadetama.⁶⁴

Järelümberasujate põgenikelaagris viibimise pikkuse kohta teadaolevalt kokkuvõtteid ega statistikat ei koostatud. Mõningaid üldistusi saab siiski teha üksikjuhtumite põhjal. Teise maailmasõja järel sattus Eestisse trofeedokumentidena rohkem kui saja järelümberasuja Saksa kodakondsuse taotlemise toimikut, mida säilitatakse Riigiarhiivis.⁶⁵ Ilmneb, et sakslaste kategooriasse arvatud järelümberasujad said laagrist välja suuremalt jaolt 1941. aasta mais ja juunis. Vanemad inimesed ja osa lastega perekondi, kellel võttis töö- ja elukoha leidmine ilmselt kauem aega, võisid laagris olla veel 1941. aasta sügisel ja isegi kauem.

Enamik kolmandasse kategooriasse arvatuid olid 1941. aasta suve alguses tõenäoliselt

⁵⁵ H. Mäe. Kuidas kõik teostus, lk. 163–164.

⁵⁶ Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 28.

⁵⁷ Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS.

⁵⁸ Anordnung 43/AS, 04.08.41. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 214, lk. 333–334; Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 28.

⁵⁹ Anordnung 43/AS, 04.08.41 – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 214, lk. 333–334.

⁶⁰ Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941 – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 4.

⁶¹ Anordnung 43/AS, 04.08.41 – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 214, lk. 333–334.

⁶² Vt. nt. Anordnung Nr. 56/I. Vorgang: Einsatz von Baltenflüchtlingen, 07.11.41. – BA, R 186/32; Anordnung 61/I, 12.12.1941. – BA, R 186/32.

⁶³ Vt. nt. Anordnung Nr. 56/I Vorgang: Einsatz von Baltenflüchtlingen, 07.11.41. – BA, R 186/32; Betr. Einbürgerung von Balteneinwanderern, die den Umsiedlern gleichgestellt sind, 19.03.42. – BA, R 59/243, l. 11–12.

⁶⁴ Anordnung 43/AS, 04.08.41 – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 214, lk. 333–334.

⁶⁵ Saksa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon. – ERA, f. R-211, n. 1.

Eesti järelüberasujad Gunzenhauseni laagris Lõuna-Saksamaal 1941. Erakogu

Kurnimängijad Gunzenhauseni laagris. Erakogu

alles laagris. Nimelt pani järelümberasujate kontrollimise komando tähele, et kolmandasse gruppi arvatud püüdsid alguses esineda sakslastena, kuid Saksamaa–NSV Liidu sõja puhkemise järel, kui tärkas lootus kodumaale tagasi minna, asuti rõhutama oma eesti või läti päritolu. Ebameeldiva üllatusena olid Saksa ametnikud tunnistajateks, et koguni teise gruppi loetud ümberasujad soovisid kodumaale naasmise nimel tõendada nüüd hoopis oma mittedaksa päritolu.⁶⁶ Oskar Angeluse andmetel toimus 1941. aasta suvel teisest grupist kolmandasse üleviimisi kirjalike tunnistuste alusel, mis olevat võimaldanud paljudel eestlastel seeläbi kodumaale tagasi pöörduda.⁶⁷ Eestlaste aktiveerumist pani tähele samuti Wernecki laagriülem Schaefer, kes raporteeris, et järelümberasuja Paul Laamann hakkas tegema laagrijuhtkonna nõusolekuta kihutustööd vabatahtlike registreerimiseks võitluseks kommunistide vastu. Pärast mõningasi sekeldusi ja vastuolulisi signaale Saksa ametkondadest vabastati kuni 35-aastased eesti ja läti rahvusest vabatahtlikud 10. juulil 1941 pidulikult laagrist.⁶⁸ Olgu märgitud, et Wernecki ja teiste laagrite eesti rahvusest järelümberasujad koondati Berliin-Stahnsdorfi väljaõppelaagrisse ning saadeti 1941. aasta oktoobris politseipataljoni „Ostland“ koosseisus hoopistükki Ukrainasse.⁶⁹ Selleks ajaks oli järelümberasujate kodumaale naasmine muutunud komplitseerituks. 23. septembril 1941 anti välja korraldus 48/1, milles sätestati, et tagasi pöörduda saavad vaid need *ümberasujad* ning esimesse

ja teise kategooriasse arvatud järelümberasujad, kellel jäid Baltikumi maha tööstus- või äriettevõtted.⁷⁰ Täpsem tagasipöördumise kord võeti vastu 1941. aasta detsembris, milles korraldati tagasipöördumise keeldu korralduses 48/I esitatud tingimustele mittevastavatele isikutele, ent lubati erandeid okupatsioonivõimude teenistusse võetud isikute suhtes, kui „muud tööjõudu käepärast ei ole“.⁷¹ Töenäoliselt mõeldi viimaste all samuti 1941. aasta suvel kodumaale lähetatud eestlastest järelümberasujaid eesotsas Saksa okupatsioonivõimu teenistusse astunud Eesti Omavalitsuse juhtide Hjalmar Mäe, Oskar Angeluse ja Alfred Wendtiga.

Võrreldes Saksamaale jõudnud *põgenikega* on järelümberasumise läbiviimise ajal *ümberasuja* staatuses olnute vastuvõtmi- sest Saksamaal vähe kirjutada. Teada on, et *SS-Reichsführer* 'i 27. mai 1941 korraldusega kuulutati *ümberasujateks* 583 Eestist pärit riigi- ja rahvussakslast, kes olid Saksamaale saabunud kas esimese ja teise ümberasumise vahelisel ajal või järelümberasujana.⁷² Selle kohta, kui paljud nendest saadeti *ümberasujate* laagrisse ja kuhu, andmed puuduvad. *Überprüfungskommando* 'le oli teada, et ümmarguselt 600 riigisakslasest Eesti ja Läti järelümberasujat saadeti „liidetud ida-aladele“ ja olevat paigutatud ühte Łódźi (toona Litzmannstadt) lähedal asunud laagrisse. Suure tõenäosusega oli tegemist Kirschbergi laagriga (poolapäraselt Wiśniowa Góra), mille asukatest on nimeliselt teada 86 1941. aastal Eestist ümberasunut.⁷³ Kas

⁶⁶ Abschlussbericht. Die Arbeit des Überprüfungskommandos für Baltenflüchtlinge, 08.11.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 31, 32.

⁶⁷ O. Angelus. Tuhande valitseja maa, lk. 45.

⁶⁸ Abschrift des Berichts von Lagerführer Schaefer, 17.07.1941. – LVVA, f. P-1019, n. 1, s. 3, l. 37.

⁶⁹ A. Niglas, T. Hiio. Estonias Defence Battalions/Police Battalions in the German Armed Forces. – T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle (Eds.). Estonia 1940–1945, lk. 725–876, siin lk. 827–828.

⁷⁰ Anordnung Nr. 48/I. Vorgang: Rückkehr von Umsiedlern und Baltenflüchtlingen in das Gebiet des Reichskommissariats Ostland, 23.09.41. – BA, R 186/32.

⁷¹ Anordnung Nr. 60/I. Vorgang: Rückführung von Umsiedlern nach Lettland/Estland, 15.12.41. – BA, R 186/32.

⁷² Anordnung 32/1, 27.05.1941. – BA, R 186/31.

⁷³ Deutsches Ausland-Institut BA R 57 neu/805/7; R 57 neu/806/2, 91, 92, 155, 156, 192, 193; R 57 neu/808/4-9, 12; R 57 neu/809/1-3, 9, 11; R-57 neu/810/27, 28; R 57 neu/811/7-9, 11; R 57 neu/812/9, 10, 19-21, 23, 35, 37-41, 43; R 57 neu/814/14; R 87 neu/815/19, 20, 27, 29-31, 39, 40, 55; R 57 neu/816/7, 21, 22, 37; R 57 neu/817/1, 12, 15, 27; R 57 neu/818/23; R 57 neu/820/9, 10, 12; R 57 neu/822/15, 34; R 57 neu/823/20, 22, 49, 50, 62; R 57 neu/824/2-8, 16, 17, 32-34, 52, 54, 55; R 57 neu/825/2, 3; R 57 neu/828/1.

Eestist ja Lätist 1941. aastal välja rännanud riigisakslasi asustati ka „vanadele Saksa aladele“, ei ole võimalik olemasolevate allikate põhjal kinnitada. Kindlasti jõudis põgenike kategooriasse arvatud järelümberasujaid „liidetud ida-aladele“, sest mittetöövõimelise järelümberasuja võisid enda juurde üllalpidamisele võtta tema sugulased.⁷⁴ Sellele ei tarvitsenud järgneda kerkimist *ümberasuja* staatusesse, mille ilmekas näide on 1862. aastal sündinud Marie Pallo juhtum, kes kolis 1941. aasta juunis *Altreich*´ist oma tütre juurde Poznańisse. Kui mõni kuu hiljem asus tütar emale Saksa kodakondsust taotlema, takerdus asja menetlus, sest Marie Pallo loeti täielikult eestlaseks. Arvesse ei võetud ka taotleja kõrget vanust ega kehva tervislikku olukorda.⁷⁵

Lõpetuseks

Järelümberasumise korraldamine Eestist ja Lätist näib suuresti olevat võimuringkondades tutvusi omanud baltisakslaste jõupingutuste tulemus, mille läbiviimise suhtes oli nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu huvi leige. Kui Saksamaa motivatsiooni ümberasumise käivitamisel võib esialgsest skepsisest hoolimata selgitada potentsiaalse inimressursi lisandumise ja materiaalse kasuga, siis Nõukogude poole kiiresti antud nõusoleku tagamaad jäävad ähmaseks. Saksamaa ja NSV Liidu läbirääkimiste aeglane kulg ümberasumise küsimuses ning hilisemad arvatavalt sihilikult tekitatud tõrked aktsiooni läbiviimisel lubavad oletada, et Nõukogude poole huvi oli muuta ümberasumine võimalikult keeruliseks. Vastuolusid ilmnes ka Saksamaa tegevuses ümberasumise aktsiooni ettevalmistavas faasis ja selle läbiviimisel. Olgugi, et Saksamaa ei olnud tõenäoliselt algusest peale huvitatud mittedaksa päritolu ümberasujatest, millele viitavad ümberasujate rahvusele esitatud ranged nõuded, registreeriti Saksa esinda-

jate toetusel ümberasumisele ikkagi võrdlemisi arvukalt eestlasi ja teistest rahvustest isikuid. Saksamaal aga ei olnud kergekäelselt valmis mittedakslasi täieõiguslike kodanikena aktsepteerima. Lõpuks takerdusid mittedakslastest järelümberasujad bürokraatiamasinasse, mille tulemusena ei olnud nad Saksa *Reich*´is oodatud, ent samal ajal oli tehtud keeruliseks ka nende tagasipöördumine kodumaale.

Artikkel on valminud haridus- ja teadusministeeriumi rahvuskaaslaste programmi toetusel.

Olev Liivik

(1975), PhD, teadur, Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu, olev.liivik@ut.ee

Triin Tark

(1988), MA, Tartu Ülikooli doktorant, triin@gmail.com

⁷⁴ Begleitschreiben des Reichsführer SS. – D. A. Loeber. Diktierte Option, dok. 203, lk. 305–307.

⁷⁵ EWZ [Einwanderungszentralstelle] nr 303734 Marie Pallo, [dateerimata]. – ERA, f. 4365, n. 1, s. 76.